

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԺԱ — ԺԲ ԴԱՐԵՐԻ ՀԱՅՐԵՆԻ ԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ՈՒ ՄՇԱԿՈՅԹԻ ՄԻ ՔԱՆԻ ՅԱՏԿԱՆԻՇՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

(Սկիզբը տեսնել ՍԻՈՆ, 1976, ժԲ):

Թարգմանչական գործը ևս ընթացքի մէջ էր:

ԺԲ դարի սկզբից գրականութեան մարզում նկատուած աշխուժացումը աստիճանաբար աւելի մեծ ծաւալ ու թափ է ստանում և հասնում գրական-մշակութային նոր աստիճանի և նոր որակի՝ շնորհիւ յատկապէս Ներսէս Շնորհալու, Ներսէս Լամբրոնացու, Գրիգոր Տղայի, Մխիթար Գոչի մատենագրական հարուստ ու լիարժէք ժառանգութեան: Գրականութեան ընդերքում աստիճանաբար հասունանում են այն բոլոր առարկայական նախադրեալները, որոնք, անտարակոյս, նպաստեցին ու բերին հող հանդիսացան հայ քնարերգութեան զարգացման համար նաև հետագայ դարերում: Իրենց նշանակութեամբ, պատմաճանաչողական արժէքով, երկրի քաղաքական, ընկերային-տնտեսական, իրաւական և հոգեւոր-մշակութային վիճակը բացայայտելու տեսակէտից կարեւոր նշանակութիւն են ստանում պատմագրական երկերը: Արիստակէս Լաստիվերտցու «Պատմութիւն»ը, Մատթէոս ՈւռՀայեցու, Սամուէլ Անեցու, Մխիթար Անեցու ժամանակագրութիւնները, այլ մանր ժամանակագրութիւններ, վարքադրական, իրաւական երկեր, յիշատակաբաններ, թղթեր, որոնցում ևս պատմական երբեմն շատ արժէքաւոր նիւթ է ամբարուած, կարեւոր սկզբնաղբիւրներ են տուեալ ժամանակի ընդհանուր պատկերը արտացոլելու տեսակէտից:

Մատենագրութեան ասպարէզում հետաքրքիր երևոյթ է Դաւիթ Ալաւկաորդու կանոնագրական համեստ, բայց արժէքաւոր ժառանգութիւնը, որը բաղկացած է շուրջ 100 կանոններից: Դրանք ըստ մեծի մասին առնչում են կրթօնական ու եկեղեցա-վարչական խնդիրներին, բայց և արտացոլում են ժամանակի հայկական միջավայրը, կենցաղը, ընկերային-տնտեսական և իրաւական վիճակը: Դրանք որոշակի հետաքրքրութիւն են ներկայացնում նախադրեալ ժամանակաշրջանի հայ իրաւական մտքի ուսումնասիրութեան համար: Մ. Արեղեանի բնութագրմամբ, դրանք ընդ մտաւոր հոսանքի» ծնունդ են հանդիսանում¹¹: Այս տեսանկիւնից Մխիթար Գոչի «Դատաստանադիրք»ը նոյնիսկ համաշխարհային չափանիշով վիթխարի նուաճում է, հայ իրաւագիտական և ընկերային-տնտեսական մտքի եզակի կոթող ու պատմաճանաչողական մեծարժէք յուշարձան:

Այս կապակցութեամբ յիշատակութեան արժանի է նաև այն փաստը, որ Ն. Լամբրոնացին անհրաժեշտ նկատեց թարգմանելու բիւզանդական օրէնք-

¹¹ Մ. Արեղեան, Երկեր, հատոր Դ, Երևան, 1970, էջ 65:

ները, անշուշտ ելակէտ ունենալով Հայ ժողովրդի հասարակական կեցութիւնը յատկապէս Կիլիկիայում :

Որտա յատկանշական է սոյն երկի նաև հասարակական-քաղաքական կողմնորոշումը, որը դարաշրջանի քաղաքական իրավիճակի իրապաշտ վերլուծութեան և պետական ճշգրիտ մտածողութեան շատ կարևոր տեսակարար կրէթն ունեցող արդասիր է : Այս առնչութեամբ անուանի քանասէր է. Պիլավզեանը գրում է. «Եթէ Արիստակէս Լաստիվերտցին ողբում էր ազգային թշուառութիւնը, Յովհաննէս Սարկաւազը աղօթում էր, որ վարատուած Հայ ժողովուրդը Տիրոջ օգնութեամբ հաւաքուի և փրկուի, Ներսէս Շնորհալին Սաշակի բների օգնութեամբ արեւելեան քրիստոնեաների չլաւ օրերի ու վերածաղկման» երազն էր առաջադրում՝ չունենալով Հայաստանի անկախութեան, Հայոց թագաւորութիւնը բուն հայրենիքում վերականգնելու կոռուաններ, ապա Մխիթարը ունէր քաղաքական ազատութեան իրական հեռանկար և համոզուած էր, որ կը վերականգնուի հայկական քաղաքութիւնը : Ըստ որում մա յոյսը կապում էր ոչ քէ արտաքին միջամտութեան, այլ երկրի ներքին, սեփական ուժերի հետ» (Ընդգծումը մեր է — Փ. Ա.)¹² :

Հայկական միջնադարեան արուեստը մինչև ժԲ դար արդէն անցել էր զարգացման բաւական երկար մի շրջան, փոխադարձաբար առնչուել միւս ժողովուրդների արուեստներին, բայց նաև երկնել իր յատկանիշներն ու աւանդները : Բոլոր ճիւղերում էլ այն, յատկապէս մինչև ժ դարը, հանդէս է գալիս իր անպատճառ ու զուտ, սակայն խորապէս տպաւորիչ և առինքնող հմայքով : Քարեղէն յուշարձանները, մանրանկարչական նմուշները, զարդարուեստը, շարականները, անդամ աւանդաբար փոխանցուած երաժշտութիւնը մեզ ներկայում են ալդպէս՝ ձևերի, դժերի, գոյների շոյալութիւնից միանգամայն ազատ, մարդկային հոգուն և մտածողութեանը սերտօրէն հաղորդակից : Ժ դարից, ինչպէս հաստատում են մասնագէտները, որոշ տեղաշարժ, ներքին և ալտաւին կերպարանափոխում, տպաւորիչ արտաքին արտայայտչականութիւն, ճոխացման որոշակի միտում նկատուում է՝ ընկերային-տնտեսական նոր, առաւել նպաստաւոր իրադրութեան պատճառով :

Հայկական արուեստի հետագայ զարգացման համար բնորոշը, թէպէտ միառժամանակ աւելի դանդաղ և աւելի մեղմ, քան ժ դարում, միտումն է դէպի զարդարանքը, դէպի բարդացում, մասամբ թերիս խճողում համադրութիւնները արուեստի բոլոր բնագաւառներում (ճարտարապետութիւն, մանրանկարչութիւն, երաժշտութիւն) :

ԺԱ-ԺԲ դարերում որոշ վերիվայրումներով, որոնք արդիւնք են ալդ ժամանակաշրջանի բուն Հայաստանի և Կիլիկեան հայկական իշխանութեան քաղաքական պատմութեան և ընկերային-տնտեսական կեանքի անկայուն իրավիճակի, հայ արուեստը շարունակում է իր զարգացման վերընթաց ուղին՝ հարստանալով նոր ձևերով ու երանդներով : Ծիշտ է, Կիլիկեան հայկական իշխանութեան պայմաններում ու նրա շնորհիւ ալն աւելի լայն ու սերտ առնչութիւնների մէջ է մտնում բիւզանդական, ասորական, արաբական, հետագայում՝ արեւմտա-լատինական արուեստի և մշակոյթի հետ, սակայն առանձնապէս նշուած ժամանակաշրջանում ամուր էր պահուած իր ազգային աւանդները և ստեղծագործաբար վերամշակում դրանք ըստ նոր պայմանների ու հնարաւորութիւնների :

¹² Է. Պիլավզեան, Մխիթար Գոշ («Հայ մշակոյթի նշանաւոր գործիչները V-XVIII դ.դ.»), Երևան, 1976, էջ 285 :

Այսպէս, հայ ճարտարապետութիւնը չարունակում է զարգանալ՝ ճարտարապետական ձևերի, զարդաքանդակների և լրացուցիչ կառույցների բազմազանութիւնն ու ճոխութիւնը դարձնելով առաւել ցայտուն յատկանիշ։

Յատկապէս շէնքերի ճակատային մասերում երևան եկող զարդաքանդակների նկատելի շտաշութիւնը որոշակի խախտումն էր նախկինում կառուցուած յուշարձանների համապատասխան մասերի դասական զսպուածութեան։ Մի շարք տաճարների, պալատական շէնքերի ու քաղաքային մենատների որմերի շքեղ նկարազարդումները ևս նոյնն են հաստատում։ Նշանակալի տեղ է տրւում արտաքին, ձևական արտայայտութիւններին, մասնաւորաբար ծաւալուն զարդապատկերներին և միջանկեալ յարդարանքներին։ Կրօնա-պաշտամունքային բազմաթիւ շինութիւններ են կառուցւում (Անիի տաճարները, Սանահին, Հաղբատ, Կեչառիս և այլն)։ Մեծ թափ է ստանում քաղաքացիական և աշխարհիկ շինարարութիւնը, յատկապէս բուն Հայաստանում։ Առևտրական խաւի կարկառուն ներկայացուցիչների՝ մեծատունների ներդրած հսկայ գումարներով կառուցւում են փարթամ բնակարաններ, առանձնատներ, հիւրանոցներ, խանութներ, արտադրական-ձեռնարկային շէնքեր, կարաւանատներ և այլն։ Գետերի վրայ նոր կամուրջներ են գցւում, բազմաթիւ ճանապարհներ են բացւում, բարելաււում են հները, ընդարձակւում և կատարելագործւում է ծրմուղային ցանցը։ Հետաքրքիր երևոյթ է Անիի ստորգետնեայ քարանձաւների շարքը։ Տաճարներին աղբիթեր զանազան տնտեսութիւնների համար ստեղծւում են լրացուցիչ մեծ ու փոքր շինութիւններ՝ յատկապէս գաւիթներ, ժամատներ, սեղանատներ, ձեռագրատներ և այլն։ Ծարտարապետական նոր շինութիւններով ամբողջացւում են նաև պալատական միջնաբերդերն ու բազմաթիւ ամրոցներ։

Այս կարգի նոր կառույցների շնորհիւ փաստօրէն ստեղծւում են ճարտարապետական ամբողջական համալիրներ, որոնցում առաւել չափով ներդրւում են աշխարհիկ, քաղաքացիական ճարտարապետութեան աւանդները։ Բընական է, բայց այսօր էլ պահանջւում էին կառուցողական-ճարտարապետական նոր որոնումներ, նոր, աւելի բարդ լուծումներ տեխնիկական, գործնական, տնտեսական ու զեղազիտական տեսակէտից։ Կատարելագործւում են քաղաքաամրոցաշինական արուեստն ու վարպետութիւնը։ Ոճական զգալի փոփոխութիւն է նկատւում նոյնիսկ խաչքարերի զարդարուեստի մէջ։ Նախկին պարզ, դուսպ, պաճուճանքներից դուրս ձևերն աստիճանաբար նահանջւում են, փոխարէնը քարերին դրոշմւում են ճոխ, հիւսածոյ, մանուածապատ ու բարդ զարդանմուշներ։

Առաւել կարևորութիւն է տրւում տեղանքի ընտրութեանը։ Միաժամանակ շեշտուած, ուրոյն որակ են ստանում ճարտարապետական տեղական բնոյթի առանձին դպրոցներ։

Այսպիսով, զարգացման նոր փուլ է մտնում հայ ճարտարապետական տեսական միտքը, արուեստը և գործնական-կառուցողական հմտութիւնը, քանի որ խիստ բարդանում էին նախնական գիտական հաշուարկումները, չափադրումները, զծագրութիւնները, շինարարական հնարքները, որոնք էլ համապատասխան ճարտարապետական-կառուցողական լուծում էին պահանջւում։

Զարգացման նման ընթացքի մէջ էր նաև հայ արուեստի միւս՝ մեծ և ուշադրաւ բնագաւառը՝ մանրանկարչութիւնը։ Ինչքան էլ համեմատաբար սակաւ թիւ են կազմում այս ժամանակաշրջանում ծագկուած դրչազիր մատենաները, այնուամենայնիւ, բաւարար փաստական հիմք են տալիս հետեւելու հայ մանրանկարչութեան զարգացման ընթացքին, ընդհանուր բնոյթին ու առանձ-

նայատկութիւններին: Նախ, որոշակի նկատելի է, որ բուն Հայաստանում և Կիլիկիայում աւելի վաղ նկարագրւողուած ձեռագրերի մանրանկարչութիւնը առաւել անփոփոխ ընդհանրութեան մէջ է, քանի որ Կիլիկիա էին փոխադրուել բուն Հայաստանում ծաղկուած բազմաթիւ ձեռագրեր, նաև ծաղկողներ: Նախկին աւանդներն այստեղ Հիմնականում արտայայտութիւն էին դառնում պատկերազարդման կոթողային ոճի, կենդանական, բուսական, սակաւադէպ՝ ճարտարապետական զարդանմուշների նուազ յղկուածութիւն, դունշարի պարզ, բայց թանձր, յաղեցուած կիրառման, պատկերազարդութեան կանոնականացում ձևերին ու սկզբունքներին հետեւելու առաւել պահպանողական դիրքորոշման, ինչպէս նաև առաւել պարզունակ թեքնիկ մշակումների մէջ: Զարգացման Հիմնական միտումը դէպի նորաձեւութիւն, շքեղութիւն, բազմերանգ վառ գոյներ, առաւել յղկուած պատկերազարդական ոճ ու տեխնիկա, աստիճանաբար աւելի է հաստատում իրեն և հետագայ առաջնութացի ու բարդաւաճման երաշխիք ստեղծում:

Այդ ժամանակների Հայ մանրանկարչութիւնը Հայ և օտար մասնագէտ-արուեստագէտների բարձր գնահատութեանն է արժանացել: Իրենց պատկերազարդական, սիւսետային և դունային համադրութիւններով ու յուժուններով, բազմազան զարդանմուշների հմտալից ու վայելուչ կիրառմամբ, ոճական առանձնայատկութիւններով և ծաղկող նկարիչների ինքնորոշ անհատականութեամբ, գեղարուեստական մեծ արժէք են ներկայացնում մասնաւորաբար Սանդղկայ վանքի, Թալիշի, Մուղնու, Կարոի Գաղիկ թաղաւորի, Կեչրորի, Տըրապիղոնի, Ակոսի, Աերաստիայի, Հոսմիլայի, Բաղնայրի և այլ զրչութեան օջախներում ծաղկուած աւատարանները, 1173 թ. Մլիճում նկարազարդուած «Նառեկ»-ը և այլն:

Դրանք կեանքի են կոչուել հմուտ և ստեղծագործական ուր-յն մտածողութեամբ ծաղկող նկարիչների՝ Կողմայի, Յովհաննէս Սանդղկայանցու, Գրիգոր Ակոսեցու, Գրիգոր Մլիճեցու և այլոց կողմից, որոնց անունները գեղեստանայտ են:

Միջնադարեան Հայ արուեստի միւս կարևոր բնագաւառը՝ երաժշտութիւնը ևս զարգացման այս նոր ոլորտի մէջ է մտնում: Գիւղական և քաղաքային կեանքի ու կենցաղի զարգացման ընկերային-տնտեսական նոր պայմաններում առաջին հերթին աշխուժանում է ինչպէս գեղջկական, այնպէս էլ քաղաքային-ժողովրդական և գուսանական երգն ու երաժշտութիւնը: Կենցաղավարութեան աշխարհիկ պահանջներին ի բաւարարութիւն, ոչ միայն աճում են երգաստեղծման առիթներն ու հնարաւորութիւնները, այլև ըստ այդմ, յաղեցում է երգի և երաժշտութեան ներքին բովանդակութիւնը: Զուարթ, թեթև և սահուն կշռոյթի հետ այն օժտուած էր և միսպաքնարական հիմնական տարրերով: «Բարձր զարգացման է հասնում նաև Հայ գիւղական, մանաւանդ ժողովրդա-քաղաքային, ու աւելի գուսանական զործիքային նուազը»¹³:

Բնական է սակայն, որ երգի և երաժշտութեան զարգացման թափն ու էութիւնը առաւել յստակութեամբ և ամբողջութեամբ նկատելի է Հայ Հոգևոր-մասնադիտական երաժշտութեան մէջ, քանի որ այն ստեղծուել է միջնադարեան Հայ իրականութեան մշակութային կեանքի և զաղափարախօսութեան ա-

¹³ Ն. Թահմիզեան, Քննական տեսութիւն Հայոց հին և միջնադարեան երաժշտութեան, «Լրաբեր Հասարակական գիտութիւնների», 1971, թիւ 5, էջ 34:

առջատար օջախներում, պահպանուել ու մեզ է հասնել խիստ պահպանողական միջավայրից :

Նկատելի է, որ տուեալ ժամանակաշրջանում այն նոյնպէս վերընթաց ուղիով է զարգացել, շեշտը դնելով, թէկուզ նախապէս քիչ զսպուած, պերճութեան, հանդիսաւորութեան և ծանր ու չորրուն գեղգեղանքով՝ հարստացած ձայնեղանակների վրայ :

Տաղերգութիւնն ու դանձասացութիւնը ևս աստիճանաբար հաստատուն տեղ են բռնում և իրենց արտայայտչականութեամբ զրաւում աշխարհիկ ու հոգեւոր երաժշտութեան միջին, անցման ոլորտները :

Կիրառման նոր, աւելի բարձր աստիճանի է հասնում հայ խաղաղութեան արուեստը :

Հայ երաժշտական տեսական ու գեղագիտական միտքը ուրոյն և արժէքաւոր նուաճումներ է արձանագրում երգին ու երաժշտութեանն առնչուող բազմաթիւ հարցերում :

Երաժշտութիւնը ուսումնասիրութեան հիմնական առարկայ է եղել Անիի, Հաղարատի, Սանահնի, Սկեռայի, Գրաղարիկի, Սև լեռան, Կարմիր վանքի, Հոռմկլայի և այլ ժամանակաշրջանի գլխաւոր գիտա-մշակութային և ուսումնառական այլ կենտրոններում :

Առաւել անուանի և բեղմնաւոր երաժիշտ-երաժշտագէտներից են՝ Գրիգոր Մաղիստրոսը, Պետրոս Գետադարձը, Յակոբ Սանահնեցին, Յովհաննէս Սարկաւազը, Ստեփաննոս Մանուկը, Գրիգոր Պահլավունին, Ներսէս Շնորհալին, Ներսէս Լամբրոնացին :

Ժամանակի նկարագիրն ամբողջացնող խոշոր երևոյթներից է նաև ժողովրդական լեզուի, միջին հայերէնի շրջանառութեան մէջ դրուելը զրաւոր յուշարձաններում : Գիտութիւնը, զրականութիւնը, արուեստը զբանով աւելի էին մօտենում ժողովրդական խաւերին : Դպրութեան առաւել արդիւնաւէտ և անուանի մշակները «դիւրահաս» կամ «գեղջուկ բանիւ» գրելու փորձեր էին անում և նոյնիսկ ուրիշներին էլ աջակէս վարուելու հրահանգ տալիս : Կասկածից վեր է միջին հայերէնի ծաւալման առաջադիմական նշանակութիւնը ինչպէս ազգային-հասարակական, այնպէս էլ գիտա-մշակութային նկատառումներով :

Այսպիսով, նշուած դարերում հայրենի գիտութեան ու մշակոյթի զարգացման համակողմանի բնութիւնն ու դնահատութիւնը որոշակի հաստատում են այն նորն ու արժէքաւորը, որոնք յատուկ են այդ դարերին : Մարդը, նրա աշխատանքային ապրեան, կեանքը, բնութեան ու տիեզերքին առնչուող գիտա-փիլիսոփայական տեսական ու գործնական շատ հարցեր, ազգն ու հայրենիքը իրենց պատմութեամբ ու ճակատագրով, համամարդկային վեհ գաղափարները, արուեստների զարգացման նորանոր միտումները, դէպի այլ ժողովուրդներն ու նրանց գիտա-մշակութային ժառանգութիւնը ցուցաբերուած եռանդուն հետաքրքրութիւնը խիստ յատկանշական են այս դարերի համար :

Հայ ժողովուրդն այս ժամանակաշրջանից դալիք սերունդներին է թողել գիտա-մշակութային վիթխարի հարստութիւն : Անտարակոյս, Հայաստանը բազմաթիւ բնագաւառներում զարգացման համահաւասար մակարդակի վրայ է եղել ժամանակակից քաղաքակիրթ երկրների՝ յատկապէս Ասորիքի և Բիւզանդիոնի հետ :

ՓԱՅԼԱԿ ԱՆԹԱՊԵԱՆ

(Ծար. 2 և վերջ)